ভাষাবিজ্ঞান ঃ সংজ্ঞা আৰু প্ৰকৃতি

ভাষাৰ বিজ্ঞানসন্মত আলোচনা বা অধ্যয়নকে ভাষা বিজ্ঞান বোলা হয়। প্ৰণালীবদ্ধভাৱে অধ্যয়ন কৰি পোৱা যি কোনো জ্ঞান বা জ্ঞানৰ শাখাক বিজ্ঞানৰ শাৰীত ধৰা হয়; কল্পনা বা ভাৱ প্ৰৱণতাৰ স্থান ইয়াত নাথাকে। 'ভাষাবিজ্ঞান' (Linguistics) শব্দটোৰ উৎপত্তি লেটিন ভাষাৰ শব্দ 'Lingua' 'ভাষা, মাত বা কথা' আৰু 'istics' 'জ্ঞান বা বিজ্ঞান' শব্দৰ পৰা হৈছে। অৰ্থাৎ ভাষাৰ জ্ঞান বা বিজ্ঞান। R.E. Allen সম্পাদিত 'The Oxford Dictionary of Current English'[৯] ত ভাষা বিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিয়া হৈছে এনেদৰে — 'Study of Languages and their Structure', ভাষাসমূহৰ আৰু সিহঁতৰ গঠনৰ অধ্যয়ন'। ভাষাবিজ্ঞানে কোনো এক বিশেষ ভাষাৰ অধ্যয়ন নকৰে। সামগ্ৰিক ভাৱে মানুহৰ দ্বাৰা সৃষ্ট, মানুহৰ ভাষাৰ অধ্যয়নহে কৰে। ভাষাবিজ্ঞানে মানুহৰ আচাৰ-ব্যৱহাৰৰ ভিতৰৰে বৈশিষ্ট্যপূৰ্ণ এটা বিষয় 'ভাষাৰ অধ্যয়ন, বিশ্বজনীনতাৰ পটভূমিত কৰে। ভাষাৰ সকলো ৰূপ আৰু তাৰ বস্তুধৰ্মী বিচাৰ বিশ্লেষণ, (objective) সম্ভৱপৰ সকলো পৰীক্ষণীয় পদ্ধতিৰ অৱলম্বন তথা সূক্ষ্ম বিচাৰ বিশ্লেষণৰ জৰিয়তে ভাষা বিজ্ঞানে কৰে। ভাষাবিজ্ঞানৰ পৰিসৰৰ অন্তৰ্গত বস্তু, মানুহে আয়ত্ব কৰি ল'ব পৰা আশ্চৰ্যজনক বিষয় 'ভাষা'। ভাষা-বিজ্ঞানৰ এইটো দিশৰ বিচাৰ কৰি চাই ক'ব পাৰি যে যি বিজ্ঞানে ভাষাৰ উৎস, গঠন, গতি-প্ৰকৃতি আৰু ক্ৰমবিকাশ বৰ্ণনাত্মক ভাৱে, ঐতিহাসিক ভাৱে আৰু তুলনামূলক ভাৱে অতিশয় সুস্পষ্টতাৰে কৰে তথা ভাষা সম্পৰ্কীয় সাধাৰণ নিয়মসমূহ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে, সেই বিজ্ঞানেই ভাষাবিজ্ঞান। ঐতিহাসিক বা ডায়'ক্ৰনিক[১০] ভাষাবিজ্ঞানে কোনো এক ভাষাৰ বিভিন্ন সময়ৰ মাজেৰে হোৱা পৰিবৰ্ত্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আধুনিক ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা অসমীয়া, বঙলা, উৰিয়া আদিৰ উদ্ভৱ মূল সংস্কৃত নাইবা প্ৰাচীন ভাৰতীয় আৰ্য ভাষা (Old Indo-Aryan Language) ৰ পৰা কিদৰে হ'ল তাৰ আলোচনা ঐতিহাসিক ভাষা বিজ্ঞানৰ ভিতৰুৱা বিষয়। বৰ্ণনাত্মক[১১] বা ছিন্‌ক্ৰনিক ভাষা বিজ্ঞানে (Synchronic Linguistics) কোনো ভাষাৰ, কোনো এক সময়ৰ প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন কৰে। তুলনাত্মক[১২] ভাষাবিজ্ঞানে (Comparative Linguis-

৯। Linguistic...

tics) দুটা বা তাতোকৈ অধিক ভাষাৰ গঠন প্ৰণালীৰ তুলনাত্মক আলোচনা দাঙি ধৰে।

ভাষাবিজ্ঞানে ভাষাৰ বিশ্লেষণাত্মক বৰ্ণনা আৰু তাৰ প্ৰণালীবদ্ধ শ্ৰেণী বিভাজন কৰে। ভাষা বিজ্ঞানীয়ে ভাষাৰ একক (Unit) সমূহ, ভাষাৰ ধ্বনি ব্যৱস্থাৰ স্বৰূপ, শব্দ আৰু বৰ্ণ, বাক্য, খণ্ডবাক্য আদি, প্ৰকৃতাৰ্থত ভাষাৰ গঠনৰ বিষয়ে সঠিক আৰু অতিশয় সু-স্পষ্টতাৰ শুদ্ধ বিৱৰণ দাঙি ধৰে।

২.১. ভাষাবিজ্ঞান বিজ্ঞান হয় নে?

ভাষাৰ বিজ্ঞানসন্মত অধ্যয়নেই ভাষাবিজ্ঞান। বিজ্ঞানৰ অন্যান্য শাখাসমূহৰ দৰেই ভাষা বিজ্ঞানৰো গৱেষণা তথা অধ্যয়নৰ বাবে এক সুনিৰ্দিষ্ট বিষয় 'ভাষা' আছে। ভাষা মৃতই হওক বা জীৱিতই হওক, ইয়াৰ বস্তুধৰ্মী বিচাৰ বিশ্লেষণ (Objective), প্ৰামাণ্য সিদ্ধান্ত সমূহ, আৰু লক্ষ্যণীয়-পৰীক্ষণীয় বিচাৰসমূহ ইয়াৰ বিষয়ানুসৰি নিৰ্ধাৰণ কৰাটো ভাষাবিজ্ঞানৰ গণ্ডীৰ ভিতৰুৱা। অন্যান্য বিজ্ঞানৰ শাখাসমূহৰ ক্ষেত্ৰত ব্যৱহাৰ কৰাৰ দৰেই সকলোধৰণৰ সূক্ষ্ম আৰু পৰীক্ষণীয় বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ অৱলম্বন ভাষাবিজ্ঞানী সকলেও কৰে। এইবোৰৰ ফলাফল সততে আবেগবৰ্জিত আৰু সত্যক আশ্ৰয় কৰা ধৰণৰ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ক'ব পাৰি যে, কোনো এটা স্পষ্ট ধ্বনি বাগ্‌যন্ত্ৰৰ দ্বাৰা উচ্চাৰিত হ'ল বুলিয়ে ততালিকে এক সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব পৰা নাযায়। সেই স্পষ্ট ধ্বনিটোৰ উচ্চাৰণত কণ্ঠত বা বাগিন্দ্ৰিয়ৰ কোন কোন অংশত বায়ু প্ৰৱাহ কলিত (Modulated) হ'ল, বায়ু প্ৰবাহ কোন কোন স্থানত বাধা প্ৰাপ্ত হ'ল — উচ্চাৰণ স্থানত, কণ্ঠত, নে কণ্ঠ আৰু উচ্চাৰণস্থান উভয়তে, সেই বাধাৰ ধৰণ কেনে আছিল অৰ্থাৎ আংশিক নে সম্পূৰ্ণ (Complete Closure), উচ্চাৰণত নাসিকা বিৱৰ (Nasal Cavity)ৰ ভূমিকা আছিল নে নাই এই সকলোবোৰ দিশ চালি-জাৰি চোৱাটোৰ প্ৰয়োজন হয়। তেনেদৰে ধ্বনিৰ উচ্চাৰণত ঘোষাঘোষত্ব নিৰূপণ, সুৰ আৰু শ্বাসাঘাত, মাত্ৰা, নাদ (Sonority or Prominence) আদিৰ প্ৰকৃত বিশ্লেষণৰ জৰিয়তেহে ধ্বনিৰ স্বৰূপ আৰু গুণাগুণ সম্পৰ্কত সিদ্ধান্তলৈ অহা হয়। ভাষাবিজ্ঞানী সকলে অন্যান্য বিজ্ঞানীসকলৰ দৰেই ভাষাবিষয়ক বিভিন্ন পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণ শ্ৰৱণ, ধ্বনিলিপি (Phonetic Script) প্ৰস্তুত আদি কাৰ্য সম্পন্ন কৰে। ভাষাবিজ্ঞানী সকলে সম্পাদন কৰা বিভিন্ন ভাষাবিষয়ক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ক্ষেত্ৰত বিভিন্ন ধৰণৰ

চ'ন'গ্ৰাফ (Sonograph), অট'ফ'ন'গ্ৰাফ, অটোফ'ন'স্কোপ (Autophonoscope), ব্ৰেথিং ফ্লাস্ক (Breathing Flask), ষ্ট্ৰব'লেৰিঙ্গ'স্কোপ (Strobolaryngoscope), ইলেকট্ৰিক ভ'কেল ট্ৰেক্ট (Electric Vocal Tract), পিটচ'মিটাৰ (Pitchmeter), ইনটেনচিটী মিটাৰ (Intensity meter), স্পিচ্ছ ষ্ট্ৰেট্চাৰ (Speech Stretcher), ফ'ৰমেণ্ট গ্ৰাফিং মেচিন (Formant Graphing Machine), আদিৰ ব্যৱহাৰ উল্লেখযোগ্য। এই যন্ত্ৰপাতি সমূহৰ সহায়ত বস্তুধৰ্মী, পুংখানুপুংখ বিচাৰ বিশ্লেষণৰ দ্বাৰা উদ্‌ঘাটিত বা নিৰূপিত সত্য প্ৰতিপাদন ভাষাবিজ্ঞানী সকলে কৰে। অন্য বিষয় সমূহৰ বিজ্ঞানীসকলে অৱলম্বন কৰা পৰীক্ষা পদ্ধতিৰ দৰেই, ভাষা বিজ্ঞানী সকলেও ভাষাৰ ভিন্ন পৰিসৰৰ পৰীক্ষা-সম্পৰীক্ষাৰ দ্বাৰা তাৰ উপকল্পনা বা উপপাদ্য (Hypothesis)[১৩] প্ৰস্তুত কৰে; ভাষাৰ বিভিন্ন ক্ষেত্ৰ নিৰীক্ষণৰ দ্বাৰা তাৰ ভাষাতাত্ত্বিক পৰিসংখ্যা প্ৰস্তুত কৰে আৰু ভাষা সম্পৰ্কীয় সাদৃশ্য, বৈসাদৃশ্য, বৈপৰীত্য তথা পৰিঘটনাবোৰৰ আলমত ভাষা সম্পৰ্কীয় এক সাধাৰণীকৃত বিবৃতি প্ৰকাশ কৰে। পুনৰ সম্পাদন কৰা পৰীক্ষা নিৰীক্ষাৰ ভিত্তিত ইয়াৰ পৰৱৰ্ত্তী স্তৰত দ্বিতীয় সাধাৰণীকৃত বিষয় সম্পৰ্কীয় বিবৃতি ভাষাবিজ্ঞানীসকলে প্ৰস্তুত কৰে আৰু এনেধৰণৰ সাধাৰণীকৃত বিবৃতি সমূহৰ ভিত্তি বা বুনিয়াদতে ভাষাসম্পৰ্কীয় উপকল্পনা বা Hypothesis বোৰে গঢ় লয়গৈ। এইবোৰ উপকল্পনাকো পুনৰ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা বিশ্লেষিত কৰা হয় আৰু এইবোৰৰ ফলাফলৰ ভিত্তিত ভাষা সম্পৰ্কীয় সূত্ৰ বা Theory ৰ গঢ় দিয়া হয়। এই সূত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠিত তত্ত্ব সমূহৰ জৰিয়তে ভাষা সম্পৰ্কীয় পৰিঘটনাবোৰ, ভাষাবিজ্ঞানৰ গণ্ডীত বিবৃত কৰিব পৰা হয়। কোনো এজন ভাষাবিজ্ঞানীয়ে ইতিমধ্যে প্ৰমাণিত হোৱা, পৰীক্ষালব্ধ ভাষাবৈজ্ঞানিক তথ্য-পাতিৰে ভাষাবিজ্ঞানে সামৰিলোৱা কোনো এটা বিষয়ৰ ভাষাগত দিশৰ আগতীয়া সম্ভেদ দিব পাৰে আৰু কোনো নিৰ্দিষ্ট ভাষাৰ যথাৰ্থ তথ্য বিবৃত কৰিব পৰাকৈ এক সাধাৰণ সূত্ৰবো উদ্ভাৱন কৰিব পাৰে। বিজ্ঞানৰ অন্যান্য শাখা সমূহ যিদৰে গতিহীন নহয় সেইদৰে ভাষা বিজ্ঞানো এক গতিহীন বিজ্ঞান নহয়। সময়ৰ সোঁতত, ভাষাবিজ্ঞানৰ বিষয় সম্পৰ্কিত দৃষ্টিভংগী আৰু আবিষ্কৃত সৈদ্ধান্তিক ৰূপবোৰৰ (Theoritical models) ক্ষেত্ৰবিশেষে সালসলনি ঘটিছে আৰু বিভিন্ন ধাৰণাই বিভিন্ন সময়ত স্থান লাভ কৰিছে। এই ক্ষেত্ৰত মনকৰিবলগীয়া কথা এয়ে যে বিজ্ঞানৰ আনবোৰ শাখাত বিচাৰ-বিশ্লেষণ, পৰীক্ষা সম্পৰীক্ষাৰ দ্বাৰাও সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱৰা বিষয় কেতবোৰ যিদৰে আছে সেইদৰে ভাষাবিজ্ঞানৰো তেনে কেতবোৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱৰা বিবদমান

বিষয় আছে। এনেবোৰ বিষয় ভাষাবিজ্ঞানীসকলৰ কাৰণে এতিয়াও গৱেষণা আৰু চৰ্চাৰ বিষয় হৈ আছে।

পদাৰ্থবিজ্ঞান, গণিতশাস্ত্ৰ, শৰীৰতত্ব, প্ৰাণীবিদ্যা আদি বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাৰ সৈতে ভাষাবিজ্ঞানৰ সম্বন্ধ ৰক্ষিত হৈছে। পদাৰ্থবিজ্ঞানৰ অন্যতম শাখা শ্ৰুতিবিজ্ঞান (Acoustics), মানুহৰ বাগ্‌যন্ত্ৰৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত শৰীৰতত্ত্ব আৰু জীৱ-জন্তুৰ ভাব-বিনিময়ৰ মাধ্যমৰ আলোচনা প্ৰসঙ্গত প্ৰাণীবিদ্যাৰ (Zoology) সৈতে ভাষা-বিজ্ঞানৰ ঘনিষ্ঠ সম্বন্ধ ৰক্ষিত হৈ আহিছে। বিজ্ঞানৰ অন্যান্য শাখাসমূহৰ আলোচনাত বিশেষকৈ তিনিটা গুণৰ প্ৰতি চকু ৰখা হয়। সেই গুণকেইটা হ'ল ঃ (১) অতিশয় সুস্পষ্টতা (Explicitness) (২) বস্তুনিষ্ঠতা বা বস্তুধৰ্মিতা (Objectivity) আৰু (৩) প্ৰণালীবদ্ধতা (Systematicness)। ভাষাবিজ্ঞানে, ভাষাবিষয়ক প্ৰতিটো আলোচনাকে পুংখানুপুংখৰূপে অধ্যয়ন কৰি, অতিশয় সুস্পষ্টতাৰে, সন্দেহ আৰু সংশয়হীনতাৰে উত্থাপন কৰে। মানুহে আয়ত্ব কৰা কাৰ্য 'ভাষা' এনে এক জটিল বিষয় যে তাক সু-শৃঙ্খলিত দৃষ্টিকোণৰ পৰা প্ৰণালীবদ্ধ ভাবেহে বিশ্লেষণ কৰাটো সম্ভৱ। কোনো এটা ভাষাৰ ধ্বনি, শব্দগঠন প্ৰণালী, বাক্য, অৰ্থতত্ত্ব নাইবা অৰ্থতত্ত্বৰ পৰাহে প্ৰথমতে আৰম্ভ কৰি শেহান্তত ধ্বনি বিষয়ক আলোচনা কোনো গৱেষক বা ভাষাবিদে কৰিব পাৰে কিন্তু যিদৰেই নকৰক কিয় তাৰো এক ক্ৰম বা প্ৰণালী (System) আছে। ভাষাবিজ্ঞানৰ সকলোবোৰ আলোচনাতে এনে প্ৰণালীবদ্ধতা ৰক্ষা কৰা হয়। বস্তুধৰ্মী দৃষ্টিভঙ্গীৰে ভাষাবিজ্ঞানত, ভাষাবিজ্ঞানৰ বিষয়বোৰৰ বিশ্লেষণ কৰা হয়; ভাষাবিজ্ঞানীৰ ব্যক্তিগত ভাব, আৱেগ-অনুভূতি বা প্ৰজ্ঞাৰ স্থান তাত নাথাকে। ব্যক্তিগত ৰুচি অভিৰুচি, ধ্যান-ধাৰণাৰ স্থানো ইয়াত নাথাকে। পৰীক্ষা-নিৰীক্ষালব্ধ আৰু উদ্‌ঘাটিত সত্যক প্ৰতিপাদন কৰাটোহে ভাষাবিজ্ঞান আৰু ভাষা বিজ্ঞানীৰ উদ্দেশ্য আৰু লক্ষ্য। ভাষাবিজ্ঞানী আৰ, এইচ, ৰবিন্সেও (R.H. Robins) বিজ্ঞান হিচাপে ভাষাবিজ্ঞানৰ তিনিটা গুণৰ[১৪] কথা উল্লেখ কৰিছে, সেয়া হৈছে ঃ (১) প্ৰাসঙ্গিক আৰু আনুষঙ্গিক সকলো বিষয়ৰ প্ৰতি সমগুৰুত্বৰে আলোচ্য বিষয়ৰ বিৱৰণ ক্ষমতা (২) যুগুতাই উলিওৱা প্ৰবিৱৰণৰ আভ্যন্তৰীণ সঙ্গতি আৰু পাৰস্পৰিক বিষয়ৰ বিৰোধহীনতা আৰু (৩) একেখিনি তথ্যকে প্ৰতিপাদন কৰা স্থূলায়তন প্ৰবিৱৰণতকৈ, শব্দপ্ৰয়োগত মিতব্যয়ী, সংক্ষিপ্ত প্ৰবিৱৰণৰ অধিক গুৰুত্ব, ইত্যাদি। ভাষাবিজ্ঞানৰ

বিজ্ঞানসন্মততাৰ কথা ৰবিন্সে উল্লেখ কৰা এই কেয়োটা গুণে সামৰিছে। ডীনেনে (Dinnen) আকৌ ভাষাবিজ্ঞানক এক প্ৰকাৰৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন বুলি কৈছে আৰু তাত সন্নিৱিষ্ট হ'ব লগীয়া তিনিটা বিশেষ গুণৰ কথা উল্লেখ কৰিছে। সেয়া হৈছে, (১) গৱেষণা বা পৰীক্ষা-সম্পৰীক্ষালব্ধ ফলাফল (Empirical) (২) প্ৰকৃতাৰ্থ (Exact) আৰু (৩) বস্তুনিষ্ঠতা বা বস্তুধৰ্মিতা (Objective)। বিজ্ঞানৰ আন যিকোনো শাখাতে এইকেয়োটা গুণ থাকিবলগীয়া বা থকাটোৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজন। অন্য এজন ভাষাবিজ্ঞানী R.A. Hall ৰ মত অনুসৰি ভাষাবিজ্ঞানক, ভূতত্ত্ববিদ্যাৰ দৰেই প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ মাজৰ এক বিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়। ক্ৰমবিকশিত মানৱ সভ্যতা, অত্যাধুনিক আৰু জটিলতৰ প্ৰযুক্তি কৌশলৰ আৱিস্কাৰ হোৱাৰ সময়তো অৱশ্যে ভাষাবিজ্ঞানক এক বিশুদ্ধ বিজ্ঞানৰ অভিধা দিবগৈ পৰা হোৱা নাই। ভাষাবিজ্ঞানী R.H. Robins ৰ মতকে এই ক্ষেত্ৰত দোহাৰিব পৰা যায় যে ভাষাবিজ্ঞান হ'ল গৱেষণাবদ্ধ ফলাফলৰ সমষ্টি বা অভিজ্ঞানৰ এক বিজ্ঞান। ভাষাবিজ্ঞান অন্যান্য শাখাতকৈ বহুক্ষেত্ৰত পৃথক কিয়নো ইয়াৰ আলোচ্য বিষয় হ'ল সম্পূৰ্ণভাৱে এক মানৱীয় কাৰ্য, যিটো এক প্ৰকাৰ সমাজবিজ্ঞানৰহে ভিতৰুৱা বিষয়।[১২] অৱশ্যে 'ভাষাৰ বৈজ্ঞানিক অধ্যয়ন' এই সংজ্ঞা সকলো দিশৰে পৰা উপযুক্ত ভাষাবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা।

২.২ ভাষাবিজ্ঞানৰ প...